

Janusz T. Hryniewicz
Uniwersytet Warszawski

GOSPODARKA I OSOBOWOŚĆ W EPOCE PRZEŁOMU POSTINDUSTRIALNEGO

Osobowość modalna okresu kapitalizmu przemysłowego ukierunkowana była na wywiązanie się z powinności. Nowa gospodarka w coraz większym stopniu odwołuje się do potrzeb samorealizacyjnych. Destrukcja społeczeństwa przemysłowego wiąże się ze zwiększeniem napięć psychicznych i porad psychiatrycznych. Realna dolegliwość napięć psychicznych jest prawdopodobnie znacznie mniejsza, niżby to wynikało ze statystyk medycznych. Wraz z destrukcją społeczeństwa przemysłowego współczynniki samobójstw wykazują tendencję malejącą. Zmiany osobowościowe, towarzyszące ekspansji gospodarki opartej na wiedzy idą w kierunku dalszej indywidualizacji i wzrostu znaczenia samorealizacji i są zgodne z logiką rozwoju nowej gospodarki. Zmiany osobowościowe poprzedzają zmiany gospodarcze.

Główne pojęcia: osobowość neurotyczna; destrukcja społeczeństwa przemysłowego; nowa gospodarka; zaburzenia psychiczne; samobójstwa; zmiany osobowościowe.

Wstęp i porządek dalszych analiz

Obecnie jesteśmy świadkami dość intensywnych przemian gospodarczych i społecznych, związanych ze schyłkiem społeczeństwa przemysłowego i tworzeniem się gospodarki opartej na wiedzy (nowej gospodarki) oraz nowych form organizacyjnych dla współdziałania ludzi w ramach społeczeństw, jak i ponad ich granicami. W coraz większym stopniu kultura organizacyjna społeczeństwa przemysłowego jest zastępowana przez nowe elementy kulturowe typowe dla społeczeństwa informacyjnego. Nasuwa się zatem pytanie, jak ogrom tych zmian odbija się na ludziach, na ich psychice? Czy i w jakim stopniu zwiększa się, albo zmniejsza, poziom napięć psychicznych i „zgryzot ponowoczesności”? (Bauman 2000). I wreszcie, czy odchodzenie w cień historii kapitalizmu przemysłowego wraz z ukształtowaną wokół przemysłu kulturą organizacyjną powoduje, że zmienia się także osobowość modalna i jakie są psychiczne koszty tych przemian?

Jak pisze Matthews, „kultura to sposób życia jakiegoś ludu” (Mathews 2005: 15). Idąc tym tropem powiemy, że kultura jest następstwem sposobów przystosowania się danej grupy do właściwych jej warunków życiowych i zarazem usiłowań ich korzystnego modyfikowania w miarę posiadanych możliwości. Związek kultury z osobowością bardzo dobrze ujmuje następująca definicja: „kultura to zbiorowe zaprogramowanie umysłu, które odróżnia członków jednej grupy lub kategorii osób od członków innej” (Hofstede 2000: 375). Wynika stąd, że inaczej grupa przystoso-

wuje się do wymagań cywilizacji rolniczej, a inaczej gdy główną dziedziną wytwórczości jest przemysł. Termin „inaczej” oznacza, że odmienne są wzory zachowań i systemy wartości. Wspomniana wyżej definicja Hofstedeego sugeruje, że w toku socjalizacji, w różnych typach społeczeństw, wpaja się odmienny sposób postrzegania otoczenia, tego co ważne i mniej ważne oraz kształtuje się metody tworzenia użytecznej wiedzy o świecie. I tak, np. w społeczeństwie rolniczym wiedza użyteczna opiera się na znajomości praw przyrody, a w przemysłowym – na umiejętnościach technicznych.

Przyjmijmy, że osobowość to ogół właściwości człowieka wyznaczających jego zachowania wobec siebie oraz wszelkich innych obiektów materialnych lub ideowych. Na osobowość składają się uczucia, motywy, struktury poznawcze (na podstawie Gasiul 2006: 10 i 45). Możemy przyjąć, że stan osobowości współgra z warunkami społeczno-gospodarczymi. Wyznaczają one możliwości zaspokojenia potrzeb i w ten sposób ukierunkowują zachowania ludzkie na takie stany rzeczy, które są zarazem korzystne i możliwe do osiągnięcia, czyli kształtują motywacje typowe dla danego społeczeństwa. W toku socjalizacji dążenia te są zinternalizowane i niepowodzenie w ich realizacji jest źródłem relatywnie silnej frustracji. Osobowość danej epoki jest, zatem, określana także przez konflikty wewnętrzne wynikające z niemożności sprostania ideałom kulturowym. W efekcie procesów socjalizacyjnych tworzy się typ osobowości liczebnie dominującej w danym społeczeństwie – osobowość modalna. Celem opracowania jest udzielenie odpowiedzi na następujące pytania badawcze.

1. Na czym polegały gospodarcze uwarunkowania kształtowania się osobowości w epoce kapitalizmu przemysłowego?
2. Na czym polegają przemiany towarzyszące schyłkowi społeczeństwa przemysłowego i dezindustrializacji?
3. Na czym polegają zmiany związane z tworzeniem się gospodarki opartej na wiedzy (nowej gospodarki) i jak zmieniają się role pracownicze?
4. Czy wraz ze zwiększaniem natężenia przemian postindustrialnych rośnie liczba zaburzeń psychicznych?
5. Czy destrukcja społeczeństwa przemysłowego wiąże się ze zwiększeniem ciężkich cierpień psychicznych i wzrostem współczynników samobójstw?
6. Czy wraz z przemianami gospodarczymi i społecznymi następują zmiany osobowościowe?

Gospodarcze uwarunkowania kształtowania się osobowości w epoce kapitalizmu przemysłowego

Spróbujmy teraz zastanowić się, jak mogła się kształtować osobowość modalna w epoce rozkwitu społeczeństwa przemysłowego, w pierwszej połowie XX wieku. Zaprezentowane zostanie ujęcie modelowe tzw. kapitalizmu fordowskiego, ukształtowanego w głównej mierze przez dążenie do wykorzystania ekonomii skali i zarządzanego za pomocą metod wypracowanych na gruncie tzw. naukowej organizacji pracy kojarzonej z taylorizmem oraz klasycznej teorii organizacji. Pod uwagę weź-

my takie okoliczności jak: rynek pracy, trajektorie karier zawodowych i politykę motywacyjną.

Rynek pracy cechowała silna segmentacja dzieląca uczestników na wykonawców i nieliczną mniejszość kierowników. Ideałem był wykonawca dokładnie zaprogramowany przez kierowników minimalizujący swój wkład intelektualny (Le Chatelier 1972: 120 i nast.). Filozofia kierowania ludźmi zdominowana była przez koncepcje Taylora, który uważał, że pozycja robotnika jest równoważna pozycji maszyny, jednak wymaga trochę staranniejszych badań (Taylor 1972: 65 i nast.). Polityka motywacyjna oparta była na założeniu, że człowiek nastawiony jest na minimalizowanie wysiłku i unikanie cierpień. Najlepszymi czynnikami motywującymi są bardzo dokładne instrukcje i pieniądze za dokładne wykonanie. Natomiast nagrodą jest brak kary. Definicje natury ludzkiej i idee oraz wartości przemysłowe wywierały wpływ daleko wykraczający poza mury fabryk. Jak pisze Richy Griffin, taylorizm zmienił nie tylko fabryki, ale także wywarł wpływ na społeczeństwo (Griffin 1996: 75).

Nawiązując do nieco późniejszej chronologicznie teorii potrzeb Masłowa¹ stwierdzić należy, że eksponowano w głównej mierze potrzeby fizjologiczne i bezpieczeństwa. Pracownicy przejawiają tendencję do dopasowania swoich oczekiwań do możliwości oferowanych w miejscu pracy (Hryniewicz 2007: 162–163), więc możemy przyjąć, że uczestnicy ówczesnego rynku pracy odczuwali te właśnie potrzeby jako priorytetowe. Potwierdzenie, pośrednie, takiej prawidłowości przynoszą również wyniki badań Ronalda Ingleharta. Wynika z nich, że w społeczeństwach o niższym PKB, gdzie relatywnie więcej ludzi wykonuje prace nisko kwalifikowane, nacisk na dążenie do takich wartości, jak unikanie zagrożeń fizycznych i bezpieczeństwo ekonomiczne jest większe niż w społeczeństwach o odwrotnej charakterystyce (Inglehart 2008).

Osobliwością socjalizacji „tamtych czasów” był nacisk na posłuszeństwo, unikanie zagrożeń, wyraźna przewaga wskazań, czego należy się bać i wystrzegać, nad wskazaniem co wolno, oraz koncentracja na potrzebach materialnych. Z badań psychiatrów wynika się przekonanie, że dość dużą liczbę przypadków neurotyzmu dotyczącego ówczesnych ludzi dałoby się wyjaśnić tyranią głęboko zinternalizowanych powinności, z których nie zawsze można było się wywiązać (Frick 1991: 54–56). W życiu przeciętnego człowieka dyskomfort czy cierpienie wyraźnie dominowały nad krótkimi okresami zadowolenia i incydentami szczęścia.

Na czym polegają przemiany towarzyszące schyłkowi społeczeństwa przemysłowego i deindustrializacji?

Mniej więcej od lat siedemdziesiątych XX wieku w państwach rozwiniętych gospodarczo postępuje proces deindustrializacji. W latach 1970–2007 w państwach grupy G-7 udział przemysłu w zatrudnieniu spadł z 38,2% do 23,7%. Największy spadek odnotowano w Wielkiej Brytanii z 44,8% do 22,2%, Francji z 39,2% do

¹ Potrzeby: fizjologiczne, bezpieczeństwa, afiliacyjne, uznania (szacunku), samorealizacji.

22,6% i USA z 34,4% do 19,8%. W Polsce z 49,4% (w roku 1975) do 40,3% w roku 2007. W państwach OECD przeciętne zatrudnienie w przemyśle wynosiło w 2007 roku 24,8% (OECD 2009). Jak widać, przez niecałe 40 lat prawie połowa rodzin związanych z przemysłem doświadczyła skutków restrukturyzacji i musiała radykalnie zmienić projekty dotyczące pozycji na rynku pracy i socjalizacji nowego pokolenia. W miarę stabilne trajektorie życia i pracy typowe dla epoki przemysłowej uległy załamaniu. W Polsce procesom deindustrializacji, podobnie jak w innych krajach, towarzyszą dość daleko idące zmiany struktury społecznej, motywacji pracowniczych i stosunków pracy (Gardawski, Bartkowski, Męcina i Czarzasty 2010).

Nowe miejsca pracy powstają głównie w usługach, ale dość często wymagają one mniejszych kwalifikacji i są znacznie gorzej opłacane. Znaczna część nowych miejsc pracy to niepełne etatowo, półetatowe lub sezonowe zatrudnienie. W największym stopniu dotyczy to zawodów robotniczych, fizyczno-umysłowych oraz pracowników biurowych. W USA redukcjom zatrudnienia towarzyszył spadek płac realnych, za wyjątkiem płac uzyskiwanych przez 1/5 najlepiej zarabiających. W efekcie spada liczebność klasy średniej (osób uzyskujących średnie dochody) i wzrasta rozpiętość dochodów między najbogatszymi i całą resztą społeczeństwa (Thurow 1999: 39 i nast.; Luttwak 2000: 102 i nast.). I tak w latach 1980–1997 płaca godzinowa (w stawkach z 1982 roku) w sektorze prywatnym poza rolnictwem spadła z 7,78 do 7,66 USD (Thurow 1999: 118). Jakie jest znaczenie tych informacji dla oceny wpływu restrukturyzacji postindustrialnej na zmiany stanu psychicznego? Jak wynika z badań nad *distressem* (neurotyzacją osobowości), głównym czynnikiem wyjaśniającym jego mniejszy lub większy poziom jest pozycja socjoekonomiczna i związane z nią możliwości konsumpcyjne (Kessler 1982; Schwartz, Myers i Astrachan 1973; Wheaton 1978). W następstwie opisanych wyżej zjawisk mamy prawo oczekiwać wzrostu poziomu napięć i zaburzeń psychicznych.

Już w latach osiemdziesiątych zaobserwowano w państwach kapitalistycznego centrum dość daleko idące zmiany gospodarcze, społeczne i polityczne. Zmiany technologiczne, polegające na spadku potencjału rozwojowego branż dotychczas dominujących zmniejszyły znaczenie dotychczasowych elit ekonomicznych i zachwiały pozycją ekonomiczną i polityczną związków zawodowych. Jednocześnie zmniejsza się znaczenie tradycyjnego podziału klasowego, na pracę i kapitał dla kształtowania polityki państwowej. Na plan pierwszy stopniowo wysuwają się inne podziały według płci, wieku, miejsca zamieszkania, specyficznych zainteresowań, grup etnicznych oraz podziały typu państwo–obywatele. Ogół tych zjawisk niektórzy autorzy (Lash i Urry 1987) określili mianem „zdezorganizowanego kapitalizmu”, zaś inni „społeczeństwem ryzyka” (Beck, Giddens i Lash 2009). Jak widać, w odniesieniu do znacznej części uczestników rynku pracy, deindustrializacja zwiększyła ryzyko utraty dochodów, zwiększyła zagrożenia dla zaspokojenia potrzeb bytowych i stworzyła warunki dla pogorszenia się stanu psychicznego.

Na czym polegają zmiany związane z tworzeniem się gospodarki opartej na wiedzy (nowej gospodarki) i jak zmieniają się role pracownicze?

Współczesna gospodarka światowa podlega przemianom polegającym na wyłanianiu się postindustrialnych źródeł rozwoju gospodarczego przybierających postać „gospodarki opartej na wiedzy”, zamiennie używa się także terminu „nowa gospodarka”. Przemiany związane ze stawianiem się gospodarki opartej na wiedzy (GOW) mają przełomowy charakter, który czasami bywa porównywany, co do znaczenia, z rewolucją przemysłową. I tak np. Peter Drucker pomysłodawca terminu „gospodarka oparta na wiedzy”, uważa, że obecnie jesteśmy świadkami transformacji polegającej na tworzeniu się społeczeństwa pokapitalistycznego. Społeczeństwo kapitalistyczne rozwijało się na podstawowym zasobie w postaci kapitału i umiejętnego jego inwestowania. Obecnie na plan pierwszy wysuwa się wiedza, która nie likwiduje znaczenia kapitału, ale to ona staje się zasobem pierwszoplanowym (Drucker 1999). Z kolei zdaniem Thurowa wiedza staje się najważniejszym źródłem przewagi komparatywnej (Thurow 1999: 97).

Według OECD termin gospodarka oparta na wiedzy (GOW) opisuje tendencje, w państwach gospodarczo rozwiniętych, polegające na coraz większym znaczeniu wiedzy, informacji i wysokiego poziomu kwalifikacji oraz wzroście zapotrzebowania na dostęp do tych zasobów zarówno ze strony sektora prywatnego, jak i publicznego (OECD 2005).

Dla potrzeb tego opracowania przyjmę, że GOW polega na: zbliżeniu nauki do procesów tworzenia dóbr i usług, powstawaniu nowych wiedzochłonnych przemysłów, ekspansji sektora ICT oraz stosowaniu jego wytworów we wszystkich innych sferach działalności. Wraz z upowszechnianiem się nowej gospodarki społeczeństwo przemysłowe jest zastępowane społeczeństwem wiedzy, zwanym także społeczeństwem informacyjnym. Poziom ugruntowania nowej gospodarki najwyższy jest w USA, gdzie, według Anthony’ego Giddensa, gospodarka oparta na twórczości stanowi prawie połowę obecnie wypłacanych pensji (Giddens 2009: 216).

Gospodarka oparta na wiedzy jest uosabiana przez „organizację uczącą się”. Jest to organizacja dowolnego sektora i branży, która umożliwia i ułatwia naukę wszystkim pracownikom oraz świadomie przekształca zarówno siebie, jak i otoczenie, w którym funkcjonuje (Pedler i Aspinwall 1999). Na czym polega nowość organizacji uczących się w stosunku do tradycyjnych? Na coraz większym znaczeniu zarządzania wiedzą dla tworzenia przewagi konkurencyjnej. Zarządzanie wiedzą w organizacjach uczących się polega na dążeniu do jak najlepszego wykorzystania kwalifikacji i umiejętności pracowników na rzecz realizacji celów organizacyjnych. Im lepiej i głębiej dana organizacja wdroży uczestnictwo pracowników w procesach decyzyjnych, tym lepiej wykorzysta posiadane przez nią zasoby wiedzy. Polityka motywacyjna w coraz większym stopniu odwołuje się do potrzeb samorealizacyjnych. W państwach o większym poziomie zawansowania nowej gospodarki znacznie więcej miejsc pracy określa się jako dające możliwości rozwoju niż np. w państwach Europy Wschodniej, mniej zawansowanych pod tym względem (Eurobarometer 2006: 21 i 22).

W tzw. zawodach umysłowych coraz częściej wymaga się prezentacji własnych opinii i przemyśleń nie tylko na temat wykonania własnej pracy, ale także na temat realizacji celów zespołowych. W coraz większej liczbie zawodów umysłowych i usługowych praca twórcza przestaje być przywilejem, a staje się obowiązkiem.

Czy wraz ze zwiększeniem się natężenia przemian postindustrialnych rosną napięcia i zaburzenia psychiczne?

Zobaczmy, jaka jest argumentacja na rzecz pogorszenia się stanu psychicznego. Im mniej społeczeństwa przemysłowego, tym więcej społeczeństwa ryzyka i tym większe znaczenie absorpcji niepewności jako ogólnospołecznej potrzeby. Jak pisze pomysłodawca terminu „społeczeństwo ryzyka”, powstaje nowy sektor gospodarki strachu, który wzbogaca się dzięki powszechnemu załamaniu nerwowemu. Podejrzliwość i nieufność. Oto nowe dominujące stany duszy obywatelskiej (Beck 2002: 349). Zdaniem Giddensa współcześnie mamy do czynienia ze stałym zagrożeniem tożsamości indywidualnej. Życie w kulturze ryzyka nieuchronnie prowadzi do trwałego poczucia lęku, który jest wzmacniany przez nieprzewidywalność i brak możliwości oszacowania ryzyka. Powstaje ogólna atmosfera niepewności, która jest wypychana w głąb świadomości, ale nie zawsze jest to skuteczne. W efekcie coraz więcej ludzi doświadcza kryzysów psychicznych (Giddens 2001: 249–253). Główne niebezpieczeństwa mają charakter psychiczny i prowadzą do niestabilności wewnątrz osobowości. Ludziom zagraża trwałe poczucie niepewności ontologicznej (Giddens 2008: 79–92). W efekcie, zdaniem Giddensa, w ostatnich latach nasiliło się występowanie niektórych chorób psychicznych (Giddens 2009: 43).

Opinie klasyków społeczeństwa ryzyka nie są odosobnione. Zmiany społeczne i gospodarcze oraz związane z nimi zmiany stylu pracy (nacisk na kreatywność, intensywność) oraz towarzysząca zmianom niepewność skutkują obawą o własną przyszłość. I tak np. w Niemczech w 2001 roku utraty pracy obawiało się 9,1% badanych, a w 2005 roku – 24%. W tym samym czasie wzrosła z 25% do 36% obawa popadnięcia w kłopoty finansowe (Schule 2007: 27). Inny, dość powszechny, rodzaj stresu jest następstwem nierównowagi między wzrostem zaangażowania w pracę a wynagrodzeniem. Nowa gospodarka zwiększa nacisk na pracę zespołową, zwiększanie wkładu intelektualnego, publiczną prezentację własnych pomysłów i rywalizację codzienną. W efekcie stres się utrwała i prowadzi do lęków, fobii i depresji. Niektórzy lekarze i terapeuci przewidują, że liczba fobii będzie wzrastać. W Niemczech od roku 2000 do 2005 odsetek nieobecności w pracy z powodu zaburzeń lękowych wzrósł o 27% (Schule 2007: 28).

Z drugiej jednak strony schyłek w epoki przemysłowej wiąże się ze spadkiem ilości miejsc pracy opartych na produkcji taśmowej. Praca taśmowa jest uważana za bardzo ważny czynnik stresogenny i zarazem sprawczy dla powstawania różnego typu zaburzeń psychicznych (Sauter, Murphy, Hurrell i Levi 1998: 1794–1989). Zmniejsza się zatem liczba osób cierpiących na dolegliwości psychiczne z tego tytułu. Jak widać, tendencje są dość niejednoznaczne. Gdy jedno zagrożenie zanika, w ich miejsce nasilają się inne i odwrotnie. Kryzys gospodarczy z całą pewnością

pogorszył stan psychiczny mieszkańców Unii Europejskiej. Z badań nad nieklinicznymi dolegliwościami psychicznymi wynika, że w latach 2006–2010 stan psychiczny ludzi w skali UE27 pogorszył się. I tak np. liczba osób, które w ciągu ostatnich 12 miesięcy zasięgały porady specjalisty (lekarza rodzinnego, psychiatry, psychologa, pielęgniarki, farmaceuty itp.) z powodu psychicznych albo emocjonalnych problemów, wzrosła w 17 krajach, spadła w 8, a dwu była taka sama (Eurobarometer 2010: 52). Można zatem oczekiwać, że wraz z poprawą stanu gospodarki poziom napięć psychicznych nieco spadnie.

Kolejny ważny problem związany z oceną stanu psychicznego ludności w trakcie rozkwitu społeczeństwa przemysłowego i jego destrukcji to wzrost liczby porad psychiatrycznych. Jednym z czynników odpowiedzialnych za rosnącą liczbę tych porad są zmiany definiowania zaburzeń. I tak np. jednym z symptomów depresji jest ból serca (Święcicki 2011). W latach siedemdziesiątych XX wieku objawy takie diagnozowano jako nerwicę serca. Zmieniła się diagnoza i liczba pacjentów leczonych na depresję wzrosła. Pojawiły się nowe nazwy dla starych, nieleczonych wcześniej przypadłości, jak np. ADHD i stres pourazowy. Liczba porad psychiatrycznych znowu wzrosła. Innym przykładem może być tzw. wypalenie zawodowe. Dolegliwość ta była opisana już w Biblii (zmęczenie, rozpacz i głęboki sen proroka Eliasza po pracy dla Pana). Wypalenie zawodowe spopularyzowane zostało w latach siedemdziesiątych przez Herberta Freunebergera (Freuneberger i Richelson 1980: 13, 61, 200). Wcześniej nie leczono wypalenia zawodowego jako jednostki chorobowej, a obecnie już tak – liczba porad wzrosła.

Warto także zwrócić uwagę na zmiany norm zdrowia i choroby, to co kiedyś uznawano za normalne, obecnie uznaje się za objaw chorobowy. I tak np. Horvitz i Wakefield pokazali, w jaki sposób stan smutku został przez psychiatrów amerykańskich przekwalifikowany na wymagającą leczenia depresję (Horvitz i Wakefield 2007). W latach 1987–1997 liczba osób leczonych na depresję wzrosła w USA czterokrotnie, z 1,7 do 6,3 miliona (Bartens 2011: 41). Nigdy się jednak nie dowiemy, jaki udział w tym wzroście ma faktyczne pogorszenie stanu psychicznego, a jaki zmiana definiowania depresji. Istnieje zatem taka wielkość wzrostu wskaźników dyskomfortu psychicznego, którą możemy przypisać włączeniu do statystyk medycznych tego, co istniało wcześniej, a czego statystyki nie uwzględniały.

Ważnym wskaźnikiem pogorszenia przeciętnego stanu psychicznego jest wzrost konsumpcji leków psychotropowych. Jednak i ten wskaźnik także jest obciążony daleko idącymi wątpliwościami co do jego trafności. Jak wynika z badań amerykańskich psychiatrów klinicznych, w latach 1996–2007 wzrosła proporcja, z 59,5% do 72,7%, wizyt lekarskich zakończonych receptą na antydepresanty, ale nie towarzyszyła temu diagnoza psychiatryczna. Coraz częściej leki psychotropowe są zalecane przez lekarzy rodzinnych i często też są przepisywane przy okazji leczenia chorób typowo organicznych (Mojtabai i Olfson 2008). Innym czynnikiem wzrostu konsumpcji leków psychotropowych jest, dający się zauważyć w USA, spadek liczby wizyt w celu leczenia psychoterapią. W latach 1996–97 wizyty u lekarzy w celu psychoterapii stanowiły 44,7%, a w latach 2004–2005 już tylko 28,9%. Równolegle postępował wzrost liczby przepisywanych leków psychotropowych (tamże).

Prawdopodobnie jednym z ważniejszych czynników odpowiedzialnym za wzrost liczby porad psychiatrycznych są zmiany świadomości i zmiany kulturowe.

Tabela 1. Wybrane wskaźniki zdrowia psychicznego (% odpowiedzi TAK)

Kraje	Czy w ciągu ostatnich czterech tygodni zdarzyło się, że emocjonalne problemy (niepokój, albo depresyjny nastrój) były powodem problemów w pracy lub w codziennej działalności?		Czy w ciągu ostatnich 12 m-cy zasięgałeś/aś/ porady specjalisty (lekarza rodzinnego, psychiatry, psychologa, pielęgniarki, farmaceuty, itp.) z powodu psychicznych albo emocjonalnych problemów		Konsumpcja antydepresantów w ciągu ostatniego roku, rok 2010	Czy trudno Ci rozmawiać z innymi o swoich problemach psychicznych?
	Wykonał/a/m mniej starannie niż zazwyczaj. Rok 2006	Mniej zrobił/a/m niż bym chciał/a/ Rok 2006	Rok 2006	Rok 2010		
UE 25	14	18	13	EU27 15	EU27 7	22
Estonia	20	29	17	17	6	35
Polska	23	28	11	9	6	34
Litwa	23	27	16	19	11	52
Luksemburg	16	17	22	14	5	17
Holandia	12	17	17	18	6	17
Austria	11	16	15	16	9	23

Źródło: Eurobarometer 2006: 20, 30; Eurobarometer 2010: 37, 52, 56.

W trzech krajach Europy Wschodniej dolegliwości psychiczne przewyższają średnią dla UE 25 o co najmniej 40% (Estonia – 20/UE – 14). Jednak nie przekłada się to na identyczną przewagę w poradach psychiatrycznych i konsumpcji leków. Wyraźnie widać, że liczba porad psychiatrycznych w małym stopniu zależy od faktycznych dolegliwości. I tak, np. Anna Matyja, pisząc o zdrowiu psychicznym mężczyzn i kobiet zwraca uwagę, że liczba osób leczonych w poradniach zdrowia psychicznego jest między innymi funkcją większego społecznego przyzwolenia na korzystanie z nich, a także osobistej otwartości w zakresie werbalizowania własnych trudnych stanów psychicznych (Matyja 2006: 152). Drugim ważnym czynnikiem są zmiany kulturowe. Wraz z przemianami społeczeństw przemysłowych w postindustrialne zwiększa się upowszechnienie wartości postmaterialistycznych. Wartości postmaterialistyczne orientują osobowość w kierunku relatywnie dużego zapotrzebowania na wolność, relacje międzyludzkie, autonomię i pozafinansowe motywacje (Siemieńska 2004). Wartości te są bardziej upowszechnione w bogatych państwach postindustrialnych niż w państwach przemysłowych (Inglehart 2008). Przykładowo ich natężenie wynosiło w 2000 roku w Holandii i Szwecji 22%, w USA 26%, w Rosji 2% na Litwie 6%, w Estonii 3%, a w Polsce 8% (Siemieńska 2004:185). Można sądzić, że wartości postmaterialistyczne wiążą się z większym zainteresowaniem

własnym rozwojem osobowościowym oraz jego psychicznymi uwarunkowaniami, jak również większą otwartością w tym zakresie. W państwach Europy Zachodniej wartości postmaterialistyczne są bardziej upowszechnione, a zatem jest większa otwartość w zakresie werbalizacji, wobec innych osób, własnych kłopotów psychicznych. To powoduje, że mimo mniejszej liczby dolegliwości psychicznych, liczba porad psychiatrycznych jest w zachodniej Europie większa. Te same dolegliwości w odmiennych kręgach kulturowych mogą skutkować odmiennym co do wielkości zapotrzebowaniem na porady psychiatryczne. W Polsce notuje się systematyczny wzrost liczby osób korzystających z różnych form pomocy psychiatrycznej. I tak np. liczba osób zarejestrowanych w poradniach zdrowia psychicznego wynosiła, na 100 tysięcy ludności, w 2000 roku 2550,7 osób, a w 2008 roku 3664,6 (Rocznik 2009: 395). Oznacza to ponad 30% wzrostu, którego znaczną część przypisać można zmianom kulturowym.

W literaturze psychiatrycznej pogląd mówiący o tym, że zagrożenia zaburzeniami psychicznymi dotyczą niewielkiej grupy ludzi, ściera się z poglądem, że zagrożenie takie wzrasta wraz z poziomem rozwoju cywilizacyjnego. Na poparcie drugiego poglądu przytaczane są prognozy mówiące o tym, że „w ciągu najbliższych 20 lat zaburzenia psychiczne wysuną się na świecie na czoło problemów zdrowotnych powodujących niesprawność życiową ludzi” (Wciórka i Wciórka 2005: 306). Według analiz WHO około roku 2030 depresja (obniża jakość życia i je skraca) może się stać największym światowym problemem zdrowotnym wyprzedzając choroby układu krążenia i AIDS (Dettmer, Szafy i Tietz 2011: 57).

Prawdopodobnie liczba zachorowań na ciężkie kliniczne postacie chorób psychicznych jest jednak wielkością stałą. I tak np. „klasyczne ciężkie formy depresji, czy to w przebiegu choroby afektywnej dwubiegunowej czy jednobiegunowej dotyczą 2–3% populacji” (Świącicki 2011: 20). Z depresją dość silnie powiązana jest skłonność do paniki. Badania skłonności do paniki wykonano na 40 tys. próbie mieszkańców dużych miast 10 krajów. Wynika z nich, że zaburzenia te są dość stabilne w czasie, dotyczą od 1,4% do 2,9% osób i są relatywnie większe wśród kobiet. Podobne odsetki uzyskano dla typowych społeczeństw ryzyka, jak np. Niemcy i Liban – który cechują odmienne – bardziej zmysłowe – zagrożenia od zachodnioeuropejskich (Weissman i inni 1997). Podobne wnioski wynikają z oszacowań dynamiki zaburzeń psychicznych w 27 państwach unijnych.

Z tabeli 2 wynika, że w zakresie względnie trwałych, klinicznych postaci zaburzeń psychicznych jak na razie kryzys nie przyczynił się do ich dramatycznego wzrostu. Spektakularnie wzrosła liczba przypadków agorafobii i zaburzeń psychotycznych, co najmniej o połowę. Jednak inne zwały i w obu punktach czasowych odsetek ludności UE dotkniętych tymi zaburzeniami jest mniej więcej taki sam. Tabela ma duże znaczenie poznawcze, ponieważ dokumentuje stan psychiczny ludzi przed i w trakcie trwania kryzysu ekonomicznego. Autorzy badań analizowali sprawozdania krajowe wysyłane do WHO, które obejmują pacjentów względnie trwale leczonych w wyspecjalizowanych placówkach. Trzeba jednak zauważyć, że według oceny autorów badań faktyczny udział osób odczuwających dolegliwości psychiczne może być większy (Wittchen i inni 2011: 672).

Tabela 2. Oszacowanie przeciętnych wielkości przypadków zaburzeń psychicznych w państwach UE 27, w latach 2005 i 2011 (% ludności dotkniętej danym zaburzeniem)

Wybrane rodzaje zaburzeń grupy A		2005	2011
Uzależnienie od alkoholu		2,4	3,4
Uzależnienie od opiatów i leków		0,5	0,1-0,4
Zaburzenia psychotyczne		0,8	1,2
Depresja zwykła		6,9	6,9
Zaburzenia dwubiegunowe		0,9	0,9
Napady paniki		1,8	1,8
Agorafobia		1,3	2,0
Fobie społeczne		2,3	2,3
Zaburzenia psychosomatyczne		6,3	4,9
Anoreksja		0,4	0,2–0,5
Liczba osób dotkniętych zaburzeniami tej grupy	W mln	82,7	118,1
	W % UE	27,4	27,1

Źródło: Wittchen i in. 2011: 666.

Z zaprezentowanymi wyżej informacjami bardzo dobrze korespondują informacje o zmniejszeniu liczby łóżek w szpitalach psychiatrycznych. Przyjrzymy się teraz, jak zjawiska te wyglądają w państwach, w których destrukcja społeczeństwa przemysłowego jest najdalej posunięta, w których nowa gospodarka w największym stopniu zastąpiła przemysł. Według międzynarodowego zespołu badawczego ESPON najbardziej zaawansowane w Europie kraje w zakresie użytkowania technologii informacyjno-komunikacyjnych to: Finlandia, Szwecja, Norwegia, Dania, Holandia, Wielka Brytania i Szwajcaria (ESPON 2007: 103).

Tabela 3. Zmiany liczby łóżek szpitalnych w szpitalach psychiatrycznych, w latach 1998–2008, w krajach najszybciej wychodzących ze społeczeństwa przemysłowego oraz w Niemczech i Polsce, na 100 tys. ludności

Rok	Dania	Holandia	Finlandia	Szwecja	Norwegia	Wlk. Bryt.	Szwajcaria
1998	78,9	167,1	109,0	66,3	72,2	2000r. 93,4	119,8
2008	58,7	140,0	84,8	48,6	92,0	63,7	101,1

Źródło: Eurostat 2011.

Najprawdopodobniej spadek liczby łóżek w szpitalach odzwierciedla zmiany w europejskich koncepcjach psychiatrycznych dowartościowujących terapię bez odrywania od środowiska społecznego. Może także być (i na pewno jest) następstwem sukcesów przemysłu farmaceutycznego w produkcji skuteczniejszych leków oraz

bardziej skutecznej terapii pozaszpitalnej. Dane z tabeli nie upoważniają do oceny, czy chorób psychicznych jest więcej czy mniej. Jest jednak bardzo prawdopodobne, że osoby objęte leczeniem cierpią relatywnie mniej, na tyle, że mogą być bez stałego nadzoru lekarskiego i lepiej lub gorzej funkcjonować we własnym środowisku. Coraz bardziej skuteczne leki i terapia powodują, że per saldo odczuwanego cierpienia jest mniej i mniej jest także dysfunkcjonalności społecznej powodowanej przez choroby psychiczne. W pełni rozkwitu epoki przemysłowej, w obserwowanych państwach, tzn. w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku poziom cierpienia psychicznego i społecznej dysfunkcjonalności chorych psychicznie był z pewnością o wiele większy. Konkludując stwierdzić należy, że w epoce destrukcji społeczeństwa przemysłowego poziom zagrożeń dolegliwościami psychicznymi jest prawdopodobnie wyższy niż w epoce przemysłowej, ale dolegliwości te są o wiele skuteczniej leczone. W efekcie ludzie prawdopodobnie cierpią mniej, niż gdyby to samo przydarzyło im się w stabilnym społeczeństwie przemysłowym.

Wniosek: wraz z destrukcją społeczeństwa przemysłowego liczba formalnie odnotowanych zaburzeń psychicznych wzrosła. Jednak realny wzrost cierpień psychicznych jest mniejszy, niżby to wynikało ze statystyk medycznych. Znaczną część wzrostu statystyk zaburzeń psychicznych i wzrostu użycia leków psychotropowych możemy przypisać zmianom definiowania zaburzeń psychicznych przemianom kulturowym i zmianom metod leczenia (zwrot od psychoterapii do farmakologii oraz łączenia chorób organicznych z zaburzeniami psychicznymi).

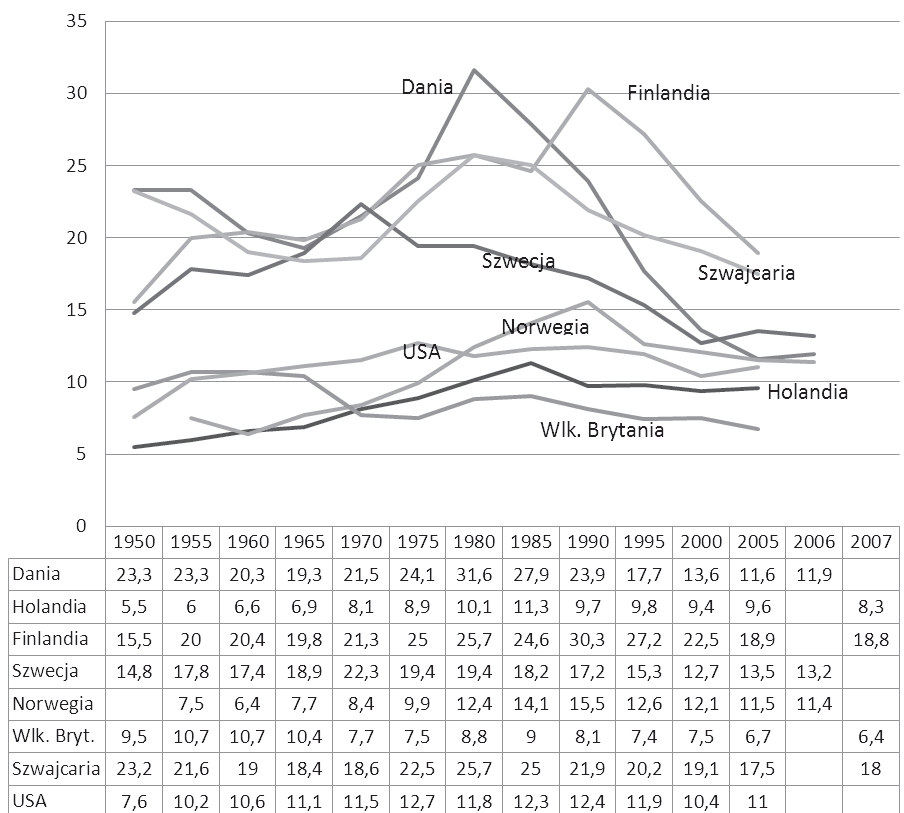
Czy destrukcja społeczeństwa przemysłowego wiąże się ze zwiększeniem ciężkich cierpień psychicznych i wzrostem współczynników samobójstw?

Aby odpowiedzieć na pytanie postawione w tytule porównany zostanie zakres cierpień psychicznych dotyczących ludzi w trakcie rozkwitu społeczeństwa przemysłowego i w stanie jego schyłku. Inspiracji metodologicznych do dalszych analiz dostarczyły badania Emile'a Durkheima. Prowadził on porównawcze badania (w XX wieku) kształtowania się współczynników samobójstw w zależności od różnic kulturowych i społecznych między różnymi typami społeczeństw. I tak, np. w społeczeństwach o kulturze katolickiej i relatywnie kolektywistycznej samobójstw było mniej niż w społeczeństwach protestanckich, bardziej indywidualistycznych (Durkheim 1975: 47 i nast). Relatywnie silne więzi społeczne są czynnikiem wspierającym, gdy człowiek doświadcza cierpień i lęków egzystencjalnych. Silne więzi społeczne i sieci wsparcia powodują, że poziom cierpienia psychicznego jest relatywnie mniejszy i w ten sposób przeciwdziałają samobójstwom. Badania przeprowadzone w końcu lat osiemdziesiątych XX wieku, w 71 krajach, potwierdziły prawidłowości wykryte przez Durkheima (Miles, Simpson i Conklin 1989). Jakkolwiek współczesna wiedza o samobójstwach jest dość rozbudowana i obejmuje cztery rodzaje wyjaśnień (zob. np. Brodniak 2006), we wszystkich jednak przypadkach samobójstwo poprzedza intensywne cierpienie psychiczne. Pytanie badawcze brzmi: kiedy było więcej zagrożeń dla integralności psychicznej? Kiedy każde z państw znajdowało się w stadium społeczeństwa przemysłowego czy współcze-

śnie? Do analizy weźmiemy państwa, które według badań ESPON są najbardziej zaawansowane w tworzeniu gospodarki opartej na wiedzy i społeczeństwa informacyjnego (ESPON 2007). W krajach tych schyłek społeczeństwa przemysłowego jest relatywnie najdalej posunięty.

Czytelnik zechce zwrócić uwagę, że nie porównujemy tu państw między sobą. Porównujemy każde z nich z osobna w dwu stadiach, tj. w trakcie epoki przemysłowej i jej schyłku. W tej sytuacji wspomniane wcześniej czynniki przeciwdziałające samobójstwom, jak np. siłę więzi społecznych możemy traktować jako ewentualną zmienną wyjaśniającą. Jeżeli współczynnik samobójstw, w danym państwie, w trakcie rozkwitu społeczeństwa przemysłowego okaże się mniejszy niż w trakcie jego schyłku, podejmiemy namysł nad tym, czy jednym z powodów nie jest rozpad więzi społecznych ukształtowanych wokół wytwórczości przemysłowej. Nie ma jednak ku temu powodów, bowiem rezultaty badań mówią o odwrotnej tendencji, o czym informuje nas wykres 1.

Wykres 1. Samobójstwa na 100 tys. ludności.

Źródło: Suicide WHO 2011.

W większości obserwowanych państw mamy do czynienia z wyraźną prawidłowością. Im wyraźniejszy w danym państwie schyłek epoki przemysłowej, tym mniej samobójstw. Cierpienia psychiczne w epoce społeczeństwa przemysłowego dotyczyły większej liczby ludzi niż obecnie. Ciężkich zagrożeń psychicznych w fazie destrukcji społeczeństwa przemysłowego jest mniej niż w fazie jego rozkwitu.

Szukając wyjaśnienia uzyskanych rezultatów można odwołać się do międzynarodowych badań porównawczych (UE 25) nad dobrostanem psychicznym. W efekcie dość drobiazgowych analiz równań regresji ich autorka stwierdza, że ważnymi determinantami różnic narodowych wskaźników dobrostanu psychicznego jest bogactwo danego kraju mierzone produktem krajowym brutto na jednego mieszkańca i związany z tym poziom stopy życiowej. Ważnym czynnikiem sprawczym dobrego stanu psychicznego jest także ocena usług publicznych i postrzeganych szans zrealizowania, za ich pośrednictwem, aspiracji i potrzeb przez mieszkańców danego kraju (Bohnke 2005: 89 i nast.). Warto podkreślić znaczenie tego drugiego czynnika. Wśród obserwowanych państw, znakomita większość, poza Wielką Brytanią i USA, należy do światowej czołówki w zakresie świadczenia usług publicznych. Wynika stąd, że ważnymi czynnikami amortyzującymi zagrożenia płynące z rozpadu społeczeństwa przemysłowego są: bogactwo narodowe oraz sprawny sektor usług publicznych.

Wniosek: wraz z postępującym rozpadem społeczeństwa przemysłowego, współczynniki samobójstw, nie tylko nie rosną, ale wręcz maleją.

Czy wraz z przemianami gospodarczymi i społecznymi następują zmiany osobowościowe?

Przyjmijmy, że osobowość może być opisywana przez potrzeby i motywacje danego osobnika. Opisane wcześniej wyniki badań nad wartościami postmaterialistycznymi korespondują z analizami autorów z kręgu badaczy społeczeństwa ryzyka i społeczeństwa ponowoczesnego. Ponowoczesność wiąże się ze zmianami osobowości polegającymi na mniejszej akceptacji ograniczeń instytucjonalnych i kulturowych. „Przemoc i przymus nie jawią się ludziom jako przykra konieczność, którą trzeba przyjąć z pokorą: odbierane są raczej jak bezzasadna napaść na wolność suwerennej jednostki” (Bauman 2000: 8). Niepodzielnie panuje wolność jednostkowa będąca w stałej pogoni za przyjemnością. Indywidualizacja oraz zmniejszanie się roli tradycji definiowanej jako zestaw gotowych wzorów postępowania sprzyjają wykorzenieniu i poczuciu niepewności (Giddens 2009: 136). W społeczeństwie ponowoczesnym, jak pisze Giddens, „tożsamość jest krucha, popekana i rozsypana”, stanowi to podatny grunt do zwiększenia się narcystycznych zaburzeń charakteru. Polegają one na zdominowaniu uwagi jednostki własną tożsamością, do tego stopnia, że widzi wydarzenia zewnętrzne przez pryzmat własnych potrzeb. Poszukiwanie tożsamości jest *de facto* stałym zainteresowaniem sobą. Zanika poczucie obowiązku publicznego, a miejsce godności zajmuje autentyczność, zgodność z pragnieniami jednostki (Giddens 2001: 232 i nast.).

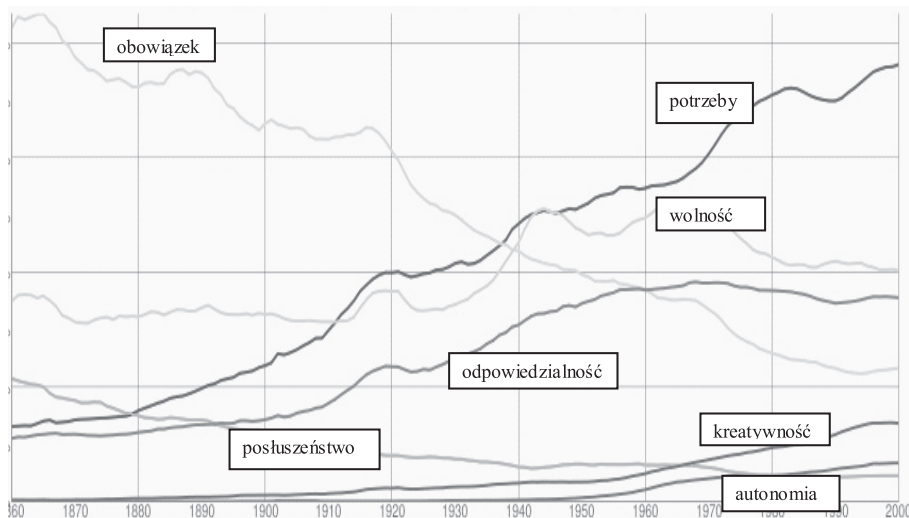
Wraz z odchodzeniem epoki przemysłowej nasilają się zjawiska wykorzenienia jednostki ze stabilnych struktur zakładu pracy, klasy społecznej, zawodu i rodziny. Coraz więcej ludzi znajduje się w sytuacji przymusu znalezienia nowych aksjomatów dla siebie, wykreowania własnej tożsamości, na zasadzie „zrób to sam” (Beck 2009: 29). „Zgryzoty ponowoczesności rodzą się z wolności, a nie z ucisku” (Bauman 2000: 220). Coraz większego znaczenia w hierarchii ludzkich potrzeb nabiera samorealizacja. Zarazem nowa gospodarka w coraz większym stopniu wymaga od pracowników kreatywności, rozwoju i coraz to nowych pomysłów. Wspomniane wcześniej wykorzenienie jest zarazem wolnością, która umożliwia samorealizację. Są to wymagania dość odmienne od oczekiwań wobec większości pracowników w epoce przemysłowej.

Wraz ze zmianami gospodarki i struktury społecznej postępowały zmiany osobowości, co postaramy się prześledzić w długofalowej perspektywie od początkowych stadiów kapitalizmu przemysłowego aż do jego schyłku i tworzenia się nowej gospodarki oraz społeczeństwa ryzyka (lata 1860–2000). Inspiracją do zaprezentowanej dalej analizy są tzw. leksykalne koncepcje osobowości. Opierają się one na założeniu, że największą wartość diagnostyczną mają te cechy osobowości, które ludzie uważają za ważne. Można je wykryć w trakcie analizy terminów, których ludzie używają mówiąc o sobie i o kontaktach z innymi ludźmi. Im więcej terminów języka codziennego dotyczy jakiejś cechy, tym jest ona ważniejsza dla ludzi. Opis osobowości otrzymuje w następstwie zliczenia używanych terminów i ich redukcji do kilku wymiarów (Gasiul 2006: 104 i nast.).

W nawiązaniu do tej metodologii zaprezentowany zostanie przegląd zawartości internetowych zbiorów Google Books w obszarze języka angielskiego. Podstawą analizy będą następujące przesłanki. Zawartość książek jest mniej więcej zgodna z preferencjami czytelników, co nie oznacza, że nie może ich kształtować. Tak czy inaczej zasoby książkowe odtwarzają to, co dla ludzi w danym czasie jest ważne i do czego dążą albo jacy chcieliby być. Diachroniczna analiza natężenia występowania w zawartości księgozbioru terminów związanych z opisami zachowań, dążeń czy cech osobowości jest dobrym przybliżeniem faktycznego znaczenia dla ludzi danych zachowań w danym czasie.

Jakich zmian oczekujemy? W nawiązaniu do wcześniejszych rozważań poświęconych logice rozwoju gospodarki opartej na wiedzy oczekujemy zmniejszenia się znaczenia „tyranii powinności” oraz wzrostu indywidualizacji w sensie uniezależnienia się od grup i instytucji. Oczekujemy także wzrostu nacisku na samorealizację, z czym wiąże się większe znaczenie wartości autonomii, większe nastawienie na realizację własnych potrzeb oraz wolność. Sprawdzimy także, czy w następstwie tych przemian możemy się spodziewać upowszechnienia osobowości narcystycznej, egotycznej, hedonistycznej i w gruncie rzeczy nieodpowiedzialnej oraz destrukcyjnej wobec więzi społecznych. Wskaźnikami zmian będą częstości pojawiania się następujących terminów: obowiązek, posłuszeństwo, potrzeby, autonomia, kreatywność, wolność i odpowiedzialność.

Wykres 2. Częstość pojawiania się wybranych terminów w książkach zarejestrowanych w cyfrowym zbiorze Google Books, opublikowanych w języku angielskim* (od 1860 roku).

Źródło: Jean-Baptiste Michel, Yuan Kui Shen, Aviva Presser Aiden, Adrian Veres, Matthew K. Gray, William Brockman, The Google Books Team, Joseph P. Pickett, Dale Hoiberg, Dan Clancy, Peter Norvig, Jon Orwant, Steven Pinker, Martin A. Nowak i Erez Lieberman Aiden *Quantitative Analysis of Culture Using Millions of Digitized Book*: **Science** (Published online ahead of print: 12/16/2010).

Kreatywność wyłania się w latach sześćdziesiątych XX wieku i prawdopodobnie jest znaczenie będzie nadal rosnąć. Wyraźnie widoczny jest wzrost znaczenia indywidualizacji, wyrażający się w spadku znaczenia takich wartości jak posłuszeństwo i obowiązek. Zakres „tyranii powinności” systematycznie maleje. Wzrasta nacisk na wartości warunkujące indywidualną samorealizację: autonomia, potrzeby i wolność. Wraz z wolnością wzrosło znaczenie odpowiedzialności, skąd wnioskujemy, że osobowość narcystyczna jak na razie nie jest osobowością modalną (najczęściej występująca w zbiorze osobowości). Zmiany mają charakter raczej ewolucyjny niż emergentny. Niemniej można próbować ustalić progi ewolucyjne. I tak np. dla spadku znaczenia „tyranii powinności” (obowiązek posłuszeństwo) najważniejsze wydają się lata dwudzieste XX wieku. Generalnie rzecz ujmując zarejestrowane zmiany są zgodne z oczekiwaniami wyprowadzonymi z analiz logiki rozwoju gospodarki opartej na wiedzy. Zmiany osobowościowe idą w kierunku dalszej indywidualizacji i wzrostu znaczenia samorealizacji, natomiast cnoty typowo przemysłowe, takie jak obowiązek i posłuszeństwo, tracą na znaczeniu.

* Dodatkowe określenia wskazujące na osobistą autonomię wolność, potrzeby itp. dają identyczne rezultaty, ale znacznie zmniejsza się częstość ich występowania i w zestawieniu z posłuszeństwem tworzą prawie linię prostą.

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że wymagania gospodarcze kształtują osobowość. Inaczej są socjalizowani ludzie, gdy dominującym sektorem jest rolnictwo, a inaczej gdy jest to przemysł. Jednak kiedy spojrzymy na relacje między osobowością a gospodarką z nieco bardziej metafizycznej perspektywy, mamy do wyboru kilka możliwości. Taką, jaką naszkicował np. Marks, stwierdzając, że zmiany świadomości postępują za zmianami sił wytwórczych, albo np. taką, jak u Znanieckiego, zdaniem którego najpierw nieliczni „ludzie nadnormalni” udanie eksperymentują, a potem reszta ich naśladuje, albo taką jak u Webera, uznającego, że najpierw pojawiają się idee mówiące, jak należy żyć, aby być zbawionym, a potem powstają nowe instytucje kapitalistyczne. Z wykresu wynika, że zmian osobowościowych nie da się wyraźnie powiązać z ważnymi wydarzeniami gospodarczymi, jak np. Wielki Kryzys czy powojenna odbudowa gospodarcza. Wyraźnie za to widać, że linie wykresu zdają się odtwarzać przełomy ideowo-kulturowe lat dwudziestych oraz roku 1968. Jest bardzo prawdopodobne, że najpierw zaczęły się upowszechniać cechy osobowości sprzyjające nowej gospodarce, a potem ona zaczęła ekspandować w sprzyjającym środowisku psychologicznym.

Podsumowanie

Osobowość modalna okresu kapitalizmu przemysłowego ukierunkowana była na wywiązanie się z powinności. Nowa gospodarka (GOW) w znacznie większym stopniu odwołuje się do potrzeb samorealizacyjnych. Schyłkowi społeczeństwa przemysłowego towarzyszą różne zagrożenia, w tym zwłaszcza obniżenie poziomu konsumpcji znacznej części ludności związanej z wytwórczością przemysłową. Wraz z destrukcją społeczeństwa przemysłowego stan psychiczny ludności nieco się pogarsza. Jednak znaczną część dość dynamicznego wzrostu porad psychiatrycznych możemy przypisać zmianom definiowania zaburzeń psychicznych i przemianom kulturowym, a nie realnemu wzrostowi napięć psychicznych. Wraz z przemianami postindustrialnymi i ugruntowaniem się społeczeństwa informacyjnego współczynniki samobójstw nie tylko nie rosną, a wręcz maleją. Zmiany osobowościowe są zgodne z logiką rozwoju gospodarki opartej na wiedzy i idą w kierunku dalszej indywidualizacji i wzrostu znaczenia samorealizacji. Zmiany osobowościowe poprzedzają zmiany gospodarcze.

Literatura

- Bandura, Albert. 2007. *Teoria społecznego uczenia się*. Tłum. J. Kowalczevska i J. Radzicki. Warszawa: WN PWN.
- Bartens, Werner. 2011. *Zdrowi z urojenia*. „Suddeutsche Zeitung” 16.07.2011 (cyt. za „Forum” nr 37, 12–18.09).
- Barber, Benjamin R. 2005. *Imperium strachu. Wojna, terroryzm i demokracja*. Tłum. H. Janowska. Warszawa: Muza SA.
- Bauman, Zygmunt. 2000. *Ponowoczesność jako źródło cierpień*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Beck, Ulrich. 2002. *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*. Tłum. S. Cieśla. Warszawa: Scholar.

- Beck, Ulrich i Christoph Lau. 2005. *Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Exploration in the 'Meta-change' of Modern Society*. „The British Journal of Sociology” vol. 56, nr 4: 525–567.
- Beck, Ulrich. 2009. *Ponowne odkrycie polityki; przyczynek do teorii modernizacji refleksyjnej*. W: U. Beck, A. Giddens i S. Lash. *Modernizacja refleksyjna*. Tłum. J. Konieczny. Warszawa: WN PWN, s. 11–78.
- Beck, Ulrich, Anthony Giddens i Scott Lash. 2009. *Modernizacja refleksyjna*. Tłum. J. Konieczny. Warszawa: WN PWN.
- Bendix, Reinhard. 1975. *Max Weber – portret uczonego*. Tłum.. K. Jakubowicz. Warszawa: PWN.
- Birdsall, Nancy. 2006. *The World is not Flat: Inequality and Injustice in our Global Economy*. WIDER Annual Lecture 9. Helsinki: UNU World Institute for Development Economics Research (UNU-WIDER).
- Bohnke, Petra. 2005. *First European Quality of Life survey: Life Satisfaction, Happiness, and Sense of Belonging*. Office for Official publication of European Communities, Luxembourg, <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2005/91/en/1/ef0591en.pdf>.
- Breadley, David, Evelyne Huber, Stephanie Moller, Francois Nielsen i John D. Stephens. 2003. *Determinants of Relative Poverty in Advanced Capitalist Democracies*. „American Sociological Review” vol. 68, issue 1: 22–51.
- Brodniak, Włodzimierz A. 2006 *Współczesne społeczno-kulturowe koncepcje i teorie samobójstw*. „Suicydologia” tom 2, nr 1: 17–25.
- Ceny ropy 2004 – 2008 USA <http://tonto.eia.doe.gov/dnav/pet/hist/wtotusaw.htm>.
- Chatelier, Le Henry. 1972. *Filozofia systemu Taylora*. W: J. Kurnal (red.). *Twórcy naukowych podstaw organizacji*. Warszawa: PWE.
- Dettmer, Markus, Samiha Shafy i Janko Tietz. 2011. *Kiedy świeca się dopala*. „Forum” 6, 7–13. 02.
- Drucker, Peter. 1999. *Przyszłe społeczeństwo*. „Przegląd Polityczny” nr 62–63.
- Deutsch, Morton i Collins Mary Evans. 1951. *Interracial Housing: A Psychological Evaluation of A Social Experiment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Durkheim, Emile. 1975. *Suicide*. W: W.E. Pickering (red.). *Durkheim on Religion. A Selection of Reading*. London: Routledge&Kegan, s. 39–58.
- ESPON. 2007. *Identyfikacja istotnych przestrzennie aspektów społeczeństwa informacyjnego. Raport końcowy*. Uniwersytet Warszawski, Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych (EUROREG). http://www.espon.pl/files/11_2/2/ESPON_1.2.3_RAPORT_FINAL_w.polska.pdf.
- Eurobarometer. 2006. *Mental Well-being, Special Eurobarometer*. May, European.
- Eurobarometer. 2010. *Special Eurobarometer 345, Mental Health. Part 1: Report*. European Commission.
- Eurostat. 2011. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00047&plugin=1>.
- Family Fallout Shelter. 1959. *Family Fallout Shelter Booklet* http://www.atomicplatter.com/more.php?id=12_0_1_0_M2.
- Frick, Willard B. 1991. *Personality Theories: Journey into Self*. Second Edition. New York: Teachers College Press.
- Focus on Consumer Price Indices. 2008. *Focus on Consumer Price Indices: Data for November 2008*. Red. W. Davies. Newport: Office for National Statistics (http://www.statistic.gov.uk/downloads/theme_economy/Focus_on_CPI_November_2008.pdf).
- Freuneberger, Herbert J. i Geraldine Richelson. 1980. *Burn-out. The High Costs of High Achievement*. Garden City, New York: Anchor Press.

- Fromm, Erich. 1997. *Ucieczka od wolności*. Tłum. O. i A. Ziemilscy. Warszawa: Czytelnik.
- Gardawski, Juliusz, Jerzy Bartkowski, Jacek P. Męcina i Jan Czarzasty. 2010. *Working Poles and the Crisis of Fordism*. Warszawa: Scholar.
- Gardner, Dan. 2008. *Risk. The Science and Politics of Fear*. London: Virgin Books Ltd.
- Gasiul, Henryk. 2006. *Psychologia osobowości. Nurty, teorie, koncepcje*. Warszawa: DIFIN.
- Giddens, Anthony. 2001. *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Tłum. A. Szulżycka. Warszawa: WN PWN.
- Giddens, Anthony. 2008. *Konsekwencje nowoczesności*. Tłum. E. Klekot. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Giddens, Anthony. 2009. *Europa w epoce globalnej*. Tłum. M. Klimowicz i M. Habura. Redakcja naukowa polskiego wydania T. Żyro. Warszawa: WN PWN.
- Griffin, Ricky W. 1996. *Podstawy zarządzania organizacjami*. Tłum. M. Rusiński. Warszawa: WN PWN.
- Freud, Zygmun. 1992. *Kultura jako źródło cierpień*. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Helliwell, John F. i Haifang Huang. 2008. *How's Your Government? International Evidence Linking Good Government and Well-Being*. „British Journal of Political Sciences” vol. 38, part 4, October, s. 595–619.
- Hofstede, Geert. 2000. *Kultury i organizacje: zaprogramowanie umysłu*. Tłum. M. Durska. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Horvitz, Allan W. i Jerome Wakefield. 2007. *The Loss of Sadness: How Psychiatry Transformed Normal Sorrow into Depressive Disorder*. Oxford: Oxford University Press.
- Hryniewicz, Janusz T. 2007. *Stosunki pracy w polskich organizacjach*. Warszawa: Scholar.
- Inglehart, Ronald F. 2008. *Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006*. „West European Politics” Vol. 31, nr 1–2: 130–146.
- Interia.pl 2008 (<http://bizne:interia.pl/news/ropa-najtansza-od-grudnia-2007-r,1190705,3142>).
- Jałowicki, Bohdan. 2006. *Wielokulturowość z koktajlami Mołotowa w tle*. „Kultura Współczesna” nr 1: 75–85.
- Jung, Carl Gustav. 1993. *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*. Warszawa: Czytelnik.
- Jung, Carl Gustav. 1997. *Psychologia przeniesienia*. Warszawa: Wydawnictwo Wrota.
- Kiedy głodni. 2008. *Kiedy głodni zjedzą sytych*. „Forum” 21.04 – 27. 04.
- Kessler, Ronald C. 1982. *A Disaggregation of the Relationship Between Socioeconomic Status and Psychological Distress*. „American Sociological Review” nr 6.
- Kozyr-Kowalski, Stanisław. 1975. *Posłowie do wydania polskiego*. W: R. Bendix. *Max Weber – portret uczonego*. Tłum. K. Jakubowicz. Warszawa: PWN.
- Kruger, Martin i Judith Raupp. 2008. *Rewolucja za rogiem*. „Suddeutsche Zeitung” 11.04.2008 (cyt. za „Forum 21. 04 – 27. 04).
- Lash, Scott. 2009. *Refleksyjność i jej sobowtóry: struktura, estetyka, wspólnota*. W: U. Beck, A. Giddens i S. Lash. *Modernizacja refleksyjna*. Tłum. J. Konieczny. Warszawa: WN PWN.
- Lash, Scott i John Urry. 1987. *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity.
- Luttwak, Edward. 2000. *Turbokapitalizm. Zwycięzcy i przegrani światowej gospodarki*. Tłum. E. Kania. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Mathews, Gordon 2005. *Supermarket kultury*. Tłum. E. Klekot. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Matyja, Anna. 2006. *Wybrane zagadnienia zdrowia psychicznego kobiet na terenie woj. śląskiego w latach 1999 – 2003*. „Annales Academiae Medicae Silesiensis” Vol. 60, nr 2: 151–156.
- MFW. 2007. *A Survey by the Staff of the International Monetary Fund, World Economic Outlook. October 2007. Globalization and Inequality*. Washington, D.C: International Monetary Fund.

- Mojtabai, Ramin i Mark Olfson. 2008. *National Patterns in Antidepressant Treatment by Psychiatrists and General Medical Providers*. „Journal of Clinical Psychiatry” 69: 1064–1074.
- Muzułmanin w Londynie. 2011. *Muzułmanin w Londynie musi zostać londyńczykiem, przemówienie premiera Wielkiej Brytanii D. Camerona wygłoszone 5 lutego, na konferencji na temat bezpieczeństwa w Monachium*. „Gazeta Wyborcza”, z dnia 12–13 lutego, s. 25.
- OECD 2005 *OECD Productivity Database*. September 2005. www.oecd.org/statistics/productivity.
- Onet.pl. Biznes 2008. *Onet.pl. Biznes*, 21 listopada, <http://bizne.onet.pl/0,1866853,wiadomosci.html>.
- Pedler, Mike i Kath Aspinwall. 1999. *Przedsiębiorstwo uczące się*. Tłum. G. Waluga. Warszawa: Wydawnictwo „Petit”.
- Popular Mechanics. 1952. „Popular Mechanics Magazine” January.
- Robins, Robert S. i Jerrold M. Post. 1999. *Paranoja polityczna. Psychopatologia nienawiści*. Tłum. H. Jankowska. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Rocznik. 2009. *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa: GUS.
- Rorty, Richard. 1998. *Truth and Progress: Philosophical Papers*. Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, Michael. 1990. *The Meaning of Hard Work*. W: A. Graham i A. Seldon (red.). *Government and Economies in the Postwar World*. London: Routledge, s. 303–314.
- Sauter, Steven L., Lawrence R. Murphy, Joseph J. Hurrell i Lennart Levi. 1998. *Psychosocial and Organizational Factors*. W: J.M. Stellman (red.). *Encyklopedia of Occupational Health and Safety*. Fourth Edition, Vol. II. Geneva: International Labour Office, s. 1794–1989.
- Schule, Christop. 2007. *W szponach strachu*. „Forum” 45, 5.11 – 11.11.
- Schwartz, Carol C., Jerome K. Myers i Boris M. Astrachan. 1973. *Comparing Three Measures of Mental Status: A Note of the Validity of Estimates of Psychological Disorder in the Community*. „Journal of Health and Social Behaviour”, vol. 14, nr 3: 265–273.
- Siemieńska, Renata. 2004. *Od wartości postmaterialistycznych do materialistycznych – casus Polski*. W: M. Marody (red.). *Zmiana czy stagnacja*. Warszawa: Scholar, s. 177–206.
- Simpson, Miles E. i Georg H. Conklin. 1989. *Socioeconomic Development, Suicide and Religion: A Test of Durheim's Theory of Religion and Suicide*. „Social Forces” vol. 67, nr 4: 945–964.
- Sobocki, Patrik, Ingrid Lekander, Swen Berwick, Jes Olesen i Bosse Johnsson. 2006. *Resource Allocation to Brain Research in Europe – A Full Report*. „European Journal of Neuroscience” vol. 24, nr 10: 2691–2693.
- Suicide WHO. 2011 <http://www.who.int/topics/suicide/en/>.
- Szacki, Jerzy. 2002. *Historia myśli socjologicznej*. Wydanie nowe. Warszawa: WN PWN.
- Święcicki, Łukasz. 2011. *Depresja wokół nas, rozmowa z prof. Łukaszem Święcickim, przeprowadzona przez W. Moskala*. „Gazeta Wyborcza”, 23 lutego.
- Taylor, Frederick Winslow. 1972. *Zasady naukowego zarządzania*. W: J. Kurnal (red.). *Twórcy naukowych podstaw organizacji*. Warszawa: PWE.
- Thurrow, Lester C. 1999. *Przyszłość kapitalizmu. Jak dzisiejsze siły ekonomiczne kształtują świat jutra*. Tłum. L. Czyżewski. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- USA petroleum supply 2004 – 2008 <http://tonto.eia.doe.gov/dnav/pet/hist/wrpupus2w.htm>.
- US Census, Business Enterprise 2008 *The 2008 Statistical Abstract, Business Enterprise*. http://www.census.gov/compendia/statab/cats/business_enterprise.html.
- Wallerstein, Immanuel. 2004. *Koniec świata jaki znamy*. Tłum. M. Bilewicz, A.W. Jelonek i K. Tysza. Warszawa: Scholar.
- Wciórka, Bogna i Jacek Wciórka. 2005. *Sondaż opinii publicznej. Czy Polacy niepokoją się o swoje zdrowie psychiczne?*. „Postępy Psychiatrii i Neurologii” 14 (4): 305–317.

- Weber, Max. MCMXCIV. *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Tłum. J. Miziński. Lublin: Wydawnictwo „Test” Bernard Nowak.
- Weber, Max. 1984. *Asceza i duch kapitalizmu; Osobliwości kultury zachodniej; Drogi zbawienia i ich wpływ na sposób życia*. W: S. Kozyr-Kowalski (red.). *Szkice z socjologii religii – Max Weber*. Tłum. J. Prokopiuk i H. Wandowski. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Weissman, Myrna M. i inni. 1997. *The Cross-National Epidemiology of Panic Disorder*. „Arch Gen Psychiatry” vol. 54, nr 4: 305–309.
- Wheaton, Blair. 1978. *The Sociogenesis of Psychological Disorder: Reexamining the Causal Issues with Longitudinal Datas*. „American Sociological Review” vol. 43 (June): 383–403.
- Wittchen, Hans-Ulrich i inni. 2011. *The Size and Burden of Mental Disorder and other Disorders of the Brain in Europe 2010*. „European Neuropsychopharmacology” nr 21

Economy and Personality in the Epoch of Postindustrial Breakthrough

Summary

Modal personality in period of industrial capitalism was focused on fulfilling obligations, whereas the new economy more often refers to self-fulfillment needs. The fall of industrial society is accompanied by an increase in mental tensions and the number of psychiatric advices. There are probably much fewer mental disorders than evidenced by medical statistics. As the industrial societies vanished, the coefficients of suicides showed a declining trend. The personality changes are heading towards further individualization and growing importance of self-fulfillment, thus according with the logic of development of the new economy. Hence, the development of personality precedes the economic change.

Key words: neurotic personality; decline of industrial society; new economy; mental disorders; suicides; personality changes.